

دانشگاه باقر العلوم
(عمر دولتی - عمر فلسفی)

دانشکده: علوم سیاسی، تاریخ و علوم اجتماعی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

عنوان:

بررسی تاریخی زمینه‌ها و پیامدهای مناظرات شیعه و سنی در بغداد از قرن سوم تا پنجم هجری قمری

استاد راهنما:

دکتر حسین ایزدی

استاد مشاور:

دکتر کریم خانمحمدی

نگارش:

سید احسان یگانه

1394

دانشگاه باقر العلوم

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

روح پاک و مطهر اهل البیت(ع)، اولیاء و صلحاء و عرفا؛
بالاخص به ساحت مقدس و مصداق اتم انسان کامل،
حضرت زهرا بتول(س).

تقدیر و تشکر:

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»

از کلیه عزیزان و سرورانی که در تهیه و تدوین این پژوهش، مرا یاری و مساعدت فرمودند، خصوصاً استاد ارجمند جناب آقای دکتر حسین ایزدی که با راهنمایی ارزنده خویش چراغ راهم بودند و هم‌چنین از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر کریم خانمحمدی که مشاوره این اثر را برعهده داشتند، تشکر و قدردانی کنم.

چکیده:

یکی از عوامل پویندگی فکر اسلامی و از کهن‌ترین شیوه‌های برخورد اندیشه‌ها که به تأیید اسلام رسید، مناظره است. مناظره به شیوه نیکو یکی از روش‌های رایج و عقلانی برای تبیین اندیشه‌ها، باورها و دفاع از مبانی اعتقادی است. در طول تاریخ گروه‌های گوناگون از این شیوه استفاده می‌کردند و قرآن کریم، سیره پیامبر(ص) و امامان شیعه(ع) به آن اهتمام دارند. بغداد پایتخت عباسیان، مهمترین شهر جهان اسلام و مرکز فرهنگ تمدن اسلامی، به علت حضور گروه‌های مختلف سیاسی، مذهبی شاهد مناظرات بسیاری بین گروه‌ها، خصوصاً میان شیعه و اهل سنت در طی قرن‌های سوم تا پنجم هجری بوده است. ما در این پژوهش بر اساس روش توصیفی، تحلیلی و تاریخی با رجوع به منابع کتابخانه‌ای درصدد بررسی تاریخی و کلامی زمینه‌ها و پیامدهای این مناظرات هستیم. بر اساس مستندات تاریخی می‌توان اذعان کرد که زمینه‌هایی همچون انحرافات سیاسی، اجتماعی، فکری و عقیدتی باعث شکل‌گیری این مناظرات شده که پیامدهایی همچون ابطال افکار و عقاید باطل، گرایش به تشیع، رشد و توسعه مکتب کلامی شیعه، هویت بخشی به تفکرات شیعه و واگرایی بین شیعه و اهل سنت را به دنبال داشته است. گفتنی است شیخ مفید عالم برجسته شیعه، طلایه دار مناظرات شیعیان با اهل سنت در بغداد در طی این قرون بوده است.

واژه‌های کلیدی: مناظرات، شیعه، سنی، بغداد، زمینه‌ها، پیامدها.

فهرست مطالب

چکیده:..... و

بخش اول: کلیات و مفاهیم

2	فصل اول: کلیات
3	الف - طرح تفصیلی
3	1- بیان مسأله
3	2- اهمیت و فایده موضوع
3	3- سابقه تحقیق
4	4- اهداف تحقیق
4	5- سؤالات اصلی و فرعی تحقیق
4	سؤال اصلی
4	سؤالات فرعی
5	6- چارچوب نظری تحقیق
5	7- فرضیه های تحقیق
5	8- پیش فرض های تحقیق
6	9- روش انجام تحقیق
7	ب - بررسی منابع
7	1- الفصول المختاره
8	2- تاریخ بغداد (او مدینه السلام)
9	3- تجارب الأمم و تعاقب الهمم
10	4- الكامل فی التاريخ
12	فصل دوم: مفاهیم
13	مقدمه
13	مجادله
15	مناظره
15	مناظره در لغت

16 مناظره در اصطلاح
16 الف - فلاسفه و متکلمان
16 1- ابن سینا
17 2- محقق طوسی
17 3- فخر رازی
17 4- جرجانی
17 5- مظفر
18 ب - اهل لغت و ادب
18 تفاوت میان مناظره و مجادله
19 مرآ
20 احتجاج
21 شیعه
22 مفهوم اهل سنت (سنی)
23 سنت در اصطلاح
24 ظهور اصطلاحی سنت
24 تعاریف اهل سنت

فصل سوم: تاریخ و آداب مناظره در اسلام

Error! Bookmark not defined. مقدمه
Error! Bookmark not defined. پیشینه تاریخی مناظره
Error! Bookmark not defined. شناخت مخاطبان مناظره
Error! Bookmark not defined. تعلیم شیوه مناظره توسط ائمه (ع)
Error! Bookmark not defined. ایجاد انگیزه برای مناظره
Error! Bookmark not defined. هدایت مناظرات و دفاع از شاگردان مناظره کننده
Error! Bookmark not defined. تأثیر مناظرات شیعیان در توسعه و رشد علوم دینی
Error! Bookmark not defined. تبیین اعتقادات و باورهای شیعه
Error! Bookmark not defined. گسترش معارف اسلامی
Error! Bookmark not defined. گردآوری آثار علمی توسط شیعیان
Error! Bookmark not defined. تفاوت شیوه مناظرات متکلمان شیعه با سنی
Error! Bookmark not defined. قواعد مناظره از نگاه اسلام
Error! Bookmark not defined. ابزار مناظره
Error! Bookmark not defined. 1- ابزار حسی
Error! Bookmark not defined. الف: تسلط بر لغات و اصطلاحات

- ب: تسلط بر دستور زبان..... Error! Bookmark not defined.
- 2 - ابزار عقلی..... Error! Bookmark not defined.
- 3 - ابزار نقلی و تاریخی..... Error! Bookmark not defined.
- 4- ابزار قولی و نظری..... Error! Bookmark not defined.
- 5- ابزار روحی..... Error! Bookmark not defined.
- الف: علم..... Error! Bookmark not defined.
- ب: مهارت..... Error! Bookmark not defined.

بخش دوم: وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بغداد

- جغرافیای تاریخی بغداد..... Error! Bookmark not defined.
- فصل اول: وضعیت سیاسی - اجتماعی بغداد در قرن سوم تا قرن پنجم قمری
Bookmark not defined.
- 1- وضعیت سیاسی بغداد در قرن سوم تا قرن پنجم قمری..... Error! Bookmark not defined.
- 2- وضعیت اجتماعی بغداد از قرن سوم تا قرن پنجم قمری..... Error! Bookmark not defined.
- فصل دوم: وضعیت مذهبی بغداد در قرن سوم تا قرن پنجم قمری
Error! Bookmark not defined.
- مذاهب اهل سنت..... Error! Bookmark not defined.
- مذهب حنفیه..... Error! Bookmark not defined.
- مذهب مالکی..... Error! Bookmark not defined.
- مذهب شافعی..... Error! Bookmark not defined.
- مذهب حنبلی..... Error! Bookmark not defined.
- مذهب شیعه امامیه..... Error! Bookmark not defined.
- منازعات مذهبی بغداد..... Error! Bookmark not defined.
- رهبران مذهبی برجسته سنی و شیعه در بغداد سده های سوم تا پنجم هجری
Error! Bookmark not defined.
- علمای برجسته اهل سنت..... Error! Bookmark not defined.
- علمای برجسته شیعه امامیه..... Error! Bookmark not defined.

بخش سوم: زمینه ها، نمونه ها و پیامدهای مناظرات

- مقدمه..... Error! Bookmark not defined.
- فصل اول: زمینه های مناظرات..... Error! Bookmark not defined.
- گفتار اول: زمینه ها..... Error! Bookmark not defined.

- 1- زمینه های سیاسی Error! Bookmark not defined.
- 2- زمینه های اقتصادی و اجتماعی Error! Bookmark not defined.
- 3- زمینه های عقیدتی Error! Bookmark not defined.
- 4- زمینه های فقهی Error! Bookmark not defined.
- گفتار دوم: محورهای مناظرات شیعه و اهل سنت Error! Bookmark not defined.
- 1- توحید Error! Bookmark not defined.
- 2- نبوت Error! Bookmark not defined.
- 3- امامت Error! Bookmark not defined.
- 4- قرآن کریم Error! Bookmark not defined.
- 5- صفات امام Error! Bookmark not defined.
- 6- معاد Error! Bookmark not defined.
- 7- احکام دین Error! Bookmark not defined.
- 8- اعتقادات Error! Bookmark not defined.
- 9- طلاق ثلاثه و متعه Error! Bookmark not defined.
- 10- ارث Error! Bookmark not defined.
- 11- قیاس Error! Bookmark not defined.

فصل دوم: نمونه های مناظرات Error! Bookmark not defined.

- 1- مناظره شیخ مفید با علی بن عیسی رمانی درباره حدیث غدیر Error! Bookmark not defined.
- defined.
- 2- مناظره شیخ مفید با ورتانی درباره عصمت پیامبر(ص) Error! Bookmark not defined.
- 3- مناظره شیخ مفید باقاضی ابوبکر احمدبن سیار درباب نص بر حضرت امیرالمومنین(ع) Error! Bookmark not defined.
- 4- مناظره شیخ مفید با مردی از معتزله درباره نص جلی بر امیرالمؤمنین(ع) Error! Bookmark not defined.
- not defined.

فصل سوم: پیامدهای تاریخی، اجتماعی و مذهبی مناظرات در بغداد Error! Bookmark not defined.

defined.

- اهداف مناظرات Error! Bookmark not defined.
- پیامدهای مناظرات Error! Bookmark not defined.
- 1- ابطال افکار و عقاید انحرافی Error! Bookmark not defined.
- 2- گرایش به تشیع Error! Bookmark not defined.
- 3- هویت بخشی به تفکرات شیعه Error! Bookmark not defined.
- 4- رشد و توسعه مکتب کلامی و فقهی شیعه Error! Bookmark not defined.
- 5- واگرایی بین شیعه و اهل سنت Error! Bookmark not defined.

خاتمه: نتیجه گیری.....Error! Bookmark not defined.

منابع و مأخذ.....Error! Bookmark not defined.

بخش اول:

کلیات و مفاهیم

فصل اول:

کلیات

الف - طرح تفصیلی

1- بیان مسأله

یکی از عوامل پویندگی فکر اسلامی و از کهن‌ترین شیوه‌های برخورد اندیشه‌ها که به تأیید اسلام رسید، مناظره است. مناظره به شیوه نیکو یکی از روش‌های رایج و عقلانی برای تبیین اندیشه‌ها، باورها و دفاع از مبانی اعتقادی است. در طول تاریخ گروه‌های گوناگون از این شیوه استفاده می‌کردند و قرآن کریم، سیره پیامبر(ص) و امامان شیعه(ع) به آن اهتمام دارند. زیرا آنچه در مناظره رخ می‌دهد تبادل نظر بر اساس دلیل آوری است و در این روش روشن می‌شود که چه نظری دارای قوت استدلالی بیشتر و سازگارتر با منابع معرفتی است و چه دیدگاهی باطل است. اکنون با توجه به اینکه زمینه‌ها و پیامدهای شکل‌گیری مناظرات شیعه و سنی، انحرافات سیاسی، اجتماعی، فکری و عقیدتی بوده، تلاش این پژوهش بر آن است که به بررسی و تحلیل تاریخی زمینه‌ها و پیامدهای مناظرات عالمان شیعه و سنی از قرن سوم قمری تا قرن پنجم قمری در شهر بغداد بپردازد.

2- اهمیت و فایده موضوع

مناظره در اصل، روشی علمی است که از آن برای کشف حقایق در بحث‌ها استفاده می‌شود. با توجه به اهمیت این شیوه در کشف دیدگاه صحیح و فهم انحرافات و باورهای باطل، بر آنیم با استفاده از این روش، روشن شود علمای شیعه و سنی چرا و چگونه در بین قرن‌های سوم تا پنجم قمری در بغداد از حیث کمی و کیفی از آن بهره برده‌اند. به عبارت دیگر زمینه‌ها و پیامدهای مناظرات این علما در این زمان از چه وضعیتی برخوردار بوده است؟

3- سابقه تحقیق

با این عنوان پژوهشی مستقل و اختصاصی سراغ نداریم. در این زمینه، بیشتر در پژوهش‌های کلی با عنوان «مناظرات و احتجاجات» بحث شده است. لذا کتب و مقالات نوشته شده در این موضوع عبارتند از: کتاب «بررسی و تحلیل مناظرات شیعیان امامیه عصر ائمه

اطهار(ع)»، نوشته محمد جواد یاوری سرتختی، پایان نامه کارشناسی ارشد «احتجاجات توحیدی امامان شیعه» نوشته حجت الله شهبازی و مقاله «مناظرات شیخ مفید با علمای بزرگ عامه» نوشته علی دوانی بوده است.

4- اهداف تحقیق

در این پژوهش با بررسی و تحلیل مناظرات علمای شیعه و سنی از قرن سوم تا قرن پنجم هجری در بغداد چنین هدف کلی در نظر است که می تواند حامل پیام های با اهمیت در تبیین و دفاع از اعتقادات شیعه باشد، این اهداف بدین شرح است:

- 1- شناخت جایگاه مناظره در اسلام؛
- 2- شناخت زمینه ها، محورها و پیامدهای مناظرات؛
- 3- شناخت اهداف علمی شیعه از مناظره و نتایج حاصل از آن؛
- 4- شناخت اصول و شیوه های مناظرات؛
- 5- شناخت گروه های هدف مناظره؛
- 6- توسعه منابع علوم اسلامی در زمینه های کلام و تاریخ تشیع با توجه به محورها و موضوعات مطرح شده در مناظرات شیعیان و زمینه ها، پیامدها و تحلیل آنها؛
- 7- شناخت وضعیت سیاسی، مذهبی و اجتماعی بغداد در قرن های سوم تا پنجم قمری؛
- 8- شناخت رهبران برجسته شیعه و سنی در بغداد از قرن سوم تا قرن پنجم قمری.

5- سؤالات اصلی و فرعی تحقیق

سؤال اصلی

مناظرات علمای شیعه و سنی از قرن سوم تا قرن پنجم قمری در بغداد از چه زمینه ها، محورها و پیامدهایی برخوردار بوده است؟

سؤالات فرعی

- 1- وضعیت سیاسی، مذهبی و اجتماعی بغداد از قرن سوم تا قرن پنجم قمری چگونه بوده است؟
- 2- رهبران مذهبی برجسته شیعه و سنی در بغداد از قرن سوم تا قرن پنجم قمری چه کسانی بودند؟

- 3- مناظره در اسلام از چه جایگاهی برخوردار است؟
- 4- زمینه‌های شکل‌گیری و محورهای مناظرات علمای شیعه و سنی در این قرون چیست؟
- 5- پیامدهای تاریخی، اجتماعی مناظرات در بغداد چه بوده است؟

6- چارچوب نظری تحقیق

7- فرضیه‌های تحقیق

فرضیه پژوهش پیش روی این است که، زمینه‌ها و پیامدهای شکل‌گیری مناظرات علمای شیعه و سنی عبارتند از: انحرافات سیاسی، اجتماعی، فکری و عقیدتی با رواج فرقه‌ها، مذاهب کلامی و فقهی و بهترین نتایج و پیامدهای این مناظرات روشن شدن حق، جدایی برخی از منحرفان از اندیشه‌های باطل و گرایش به تشیع بوده است.

8- پیش فرض‌های تحقیق

- 1- مناظرات شیعه و سنی با محورهای توحید، نبوت، معاد و امامت بوده است.
- 2- مناظرات علمای شیعه و سنی با توجه به وضعیت‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی شکل می‌گرفتند.
- 3- مناظرات بین شیعه و سنی معمولاً در سطح علما و اندیشمندان دو گروه صورت می‌گرفت.
- 4- مناظره به عنوان یک شیوه و ابزار مفید برای تبادل، تعامل و تضارب افکار و اندیشه‌ها می‌باشد.

9- روش انجام تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، بررسی تاریخی و کلامی مناظرات علمای شیعه و سنی از قرن سوم تا قرن پنجم قمری در بغداد به صورت توصیفی، تحلیلی، تاریخی با رجوع به منابع کتابخانه‌ای به صورت فیش برداری بوده است.

ب - بررسی منابع

1- الفصول المختاره

نویسنده این اثر، علی بن حسین معروف به «سید مرتضی»، از علمای شاخص، دانشمند و متکلم شیعه امامیه است که در بسیاری از گرایش‌های علوم اسلامی مبتکر و نوآور بوده و آثار ارزشمندی در مباحث کلامی و عقیدتی تدوین کرده است. سید مرتضی کتاب «الفصول المختارة» را از کتاب‌های «المجالس و العیون و المحاسن» و از املاهای شیخ مفید بر ایشان و تألیفات دیگر شیخ مفید انتخاب کرده و با نام «الفصول المختارة» تدوین کرده است. این کتاب به زبان عربی بوده و از ارزشمندترین کتاب‌های استدلالی و از مجموعه کتاب‌های فقهای شیعه است که اندیشمندان به آن استناد کرده‌اند و در بسیاری از اجازات علمای بزرگ، نام این کتاب در ردیف کتاب‌هایی است که به یکدیگر روایت آن را اجازه می‌داده‌اند. موضوع اصلی کتاب، مجموعه گفتگوها و مناظرات اعتقادی و کلامی شیخ مفید، ائمه اطهار(ع) و اصحاب آنها همانند هشام بن حکم (م 179ق)، ابوالحسن علی بن میثم (قرن 2ق) و مؤمن طاق (م حدود 160ق) با دیگر علمای اهل تسنن، مخالفان و منحرفان فکری است که به سبکی زیبا گردآوری شده است. نویسنده در این کتاب بسیاری از عقاید شیعه را با کلامی استدلالی و با اتکا و استناد به قرآن، روایات و براهین عقلی ثابت کرده، به بسیاری از شبهات و اشکالات اهل تسنن بر شیعه، جواب داده، و به تعبیر دیگر علاوه بر دفاع از اعتقادات اصولی شیعه، به توضیح اندیشه شیعه پرداخته است. ایشان همچنین درباره افکار کفرآمیز ابراهیم نظام، استاد جاحظ، مطالبی بیان کرده که در حقیقت این کتاب، نقد مطالب بی اساس کتاب (فتیاء) اثر جاحظ است. نویسنده در قسمت پایانی کتاب، به شناساندن فرقه‌های گوناگون شیعه پرداخته و همچنین بحثی درباره (فدک) و بررسی صحت و نادرستی و توجیه حدیث: «نحن معایش الانبیاء لا نورث ما ترکنا صدقه»؛ ما گروه پیامبران مالی از خود به جای نمی‌گذاریم که صدقه باشد، مطرح کرده است. این کتاب در زمینه‌ی تأیید و اثبات عقاید شیعه، اثری بسیار ارزشمند است که نشانگر ذوق و شوق شیعه در مباحث و گفتگوهای کلامی و فقهی از ابتدای اسلام تا عصر

1- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، تحقیق محمد زهیر بن ناصر الناصر، چاپ اول، دمشق: دارالطوق النجاة، 1422ق، ج 8، ص 149، رقم 6727؛ حجاج نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ج 3، ص 1379، رقم 1758.

شیخ مفید می‌باشد. این اثر برجسته، همچنین به پیدایش و تاریخ شیعه و دیدگاه فرقه‌های شیعی و مباحثی که در خصوص آنها مطرح می‌شده و نیز اختلاف عقاید شیعه با فرقه‌های کلامی دیگر اشاره می‌کند. بحث‌های جذاب و خواندنی این کتاب، اذهان مدافعان مبانی شیعه را به خوبی پرورش می‌دهد و آنها را برای بحث و گفتگو با مذاهب دیگر، مهیا می‌سازد. نگارنده در کتاب خود، در پی ارائه نظام فکری هماهنگ و یکپارچه‌ای است که دارای حدود و خصوصیت‌های روشنی برای شیعه باشد که برجسته‌ترین ویژگی آن، مبحث امامت است و اینکه ضابطه و ملاک نسبت هر فرد یا گروه به مذهب شیعه، اعتقاد به اصل امامت بنا بر تعریف شیعه از مصداق امام است. نقطه قوت این اثر وجود نکات مهم حدیثی، تاریخی، تفسیری، کلامی و فقهی فراوان در این منبع می‌باشد. از آنجا که این کتاب اثری کم نظیر درباره مناظرات شیعه با مخالفان خصوصاً اهل سنت است، محور اصلی این تحقیق پیرامون این منبع که شاخص‌ترین اثر در این موضوع است، می‌باشد. این کتاب، بارها در بیروت: نجف و ایران به چاپ رسیده است که از جمله آنها چاپ کنگره‌ی هزاره‌ی شیخ مفید در سال 1413ق، بوده است. در عین حالی که این کتاب یکی از ده‌ها متن با ارزش شیعی است که برای اولین بار در دوران صفویه توسط عالم دانشمند آقا جمال خوانساری (م 1122ق) به فارسی ترجمه شده است.

2- تاریخ بغداد (او مدینه السلام)

تاریخ بغداد اثر حافظ ابوبکر احمد بن علی معروف به «خطیب بغدادی» (د 4630ق) از نخستین فرهنگنامه‌های تاریخی که تحت عنوان تاریخ بغداد بزرگ‌ترین شهر و مرکز سیاست و فرهنگ جهانی در قرون میانه نوشته شده و به اعتباری می‌توان آن را در زمره تاریخ محلی نیز محسوب کرد. با آنکه متن کتاب در شرح احوال رجال و دانشمندانی است که به گونه‌ای با این شهر مرتبط بوده‌اند، ولی مقدمه‌ی مفصل آن مشتمل است بر وجه تسمیه بغداد، مختصری در فتوح اسلامی ناحیه سواد و ساکنان اصلی آن و وضع اراضی آنجا پس از فتح اسلامی، حدود بغداد، مثالب و مناقب بغداد و بغدادیان، جغرافیای طبیعی، اقتصادی، ابنیه، کوی‌ها، دروازه‌ها، بازارها، قصرها، پل‌ها، رودهای آنجا و مختصری در اخبار مدائن. متن تاریخ بغداد هم شامل شرح احوال مشاهیری است که در آنجا زاده شده، بالیده، ساکن شده یا از آنجا عبور کرده‌اند. این تراجم، صحابه، تابعین، خلفا، سلاطین، امرا، وزرا و دانشمندان علوم مختلف به ویژه علمای دین و حتی صنعتگران مشهور را هم در بر می‌گیرد. مؤلف پس از مقدمه و ذکر روایتی

از پیامبر(ص) در مژده فتح مدائن به دست مسلمانان و شرح احوال رجالی می‌پردازد که (محمد) نام دارند، سپس دیگر تراجم را به ترتیب الفبایی پی می‌گیرد. این اثر تاریخی جامع‌ترین و کامل‌ترین اثر درباره تاریخ بغداد و شرح حال عالمان، محدثان و بزرگان بغداد است تا جایی که بسیاری از کسانی که بعدها به نگارش تاریخ شهرها پرداختند، تاریخ بغداد خطیب را سرمشق قرار دادند. از نقاط ضعف این کتاب این است که وی راجع به محدثان شیعه تنها به آوردن افراد مشهور بسنده کرده و درباره محدثان مذاهب اهل سنت به جز شافعی که مذهب او بوده شرح کمتری داده است، از این رو به او انتقاد شده که نسبت به مذهب خویش سخت متعصب بوده و انصاف را رعایت نکرده است. متن کامل (تاریخ بغداد) خطیب به سال 1349ق، در 12 جلد در قاهره منتشر شده است. دار الکتب العلمیه بیروت در سال 1407ق/ 1986م، اصل تاریخ بغداد را همراه با متن (ردیه الملک المعظم عیسی ایوبی (د 6240ق) بر شرح احوال ابو حنیفه مندرج در تاریخ بغداد) به نام الرد علی ابی بکر الخطیب البغدادی و (تکمله‌های بر تاریخ بغداد به نام) المختصر المحتاج الیه، ذیل ابن النجار و الاستفادة ابن دمیاطی در 21 جلد مشتمل بر دو مجلد فهارس اصل کتاب و ذیول آن یکجا به چاپ رسانده است. این کتاب هنوز به فارسی ترجمه نشده است.

3- تجارب الأمم و تعاقب الهمم

نوشته ابوعلی احمد بن محمد مسکویه (د 421ق) مورخ و فیلسوف مشهور، در تاریخ عمومی جهان به ویژه ایران و اسلام و دولت‌هایی که در عصر خلافت عباسی در ایران و بین‌النهرین تأسیس شد. از آنجا که مسکویه مردی استدلالی و فلسفی بوده، در تاریخ خود نیز این روش را با دیدگاهی اخلاقی به کار گرفته و مقصود خود را از نگارش این تاریخ نامه، ذکر و تدوین تجربیات گذشتگان برای استفاده مردم و فرمانروایان بیان کرده است. بدین سبب او در این کتاب از معجزات و سیاسات انبیا سخن نگفته، زیرا آن را خارج از حوزه‌ی تجارب بشری دانسته که فایده تجربی برای انسان ندارد. ابوعلی مسکویه را باید نخستین مورخی دانست که راه به فلسفه‌ی تاریخ برده و شکل تاریخ نگاری او به تاریخ نگاری امروز بسیار شبیه است. وی بر خلاف سلف خود طبری، که گردآوری اخبار و روایات را محور توجه خود قرار داده بود، کوشیده بنایی یک دست، منسجم و متصل از تاریخ به دست دهد و هر چه را دارای ارزش تاریخی دانسته، ذکر کند، و بدان شکل عقلانی دهد. از این رو چنان که خود متذکر شده اخبار خرافی و بی پایه و بی فایده را ذکر نکرده است. کتاب‌های طبری و ثابت بن

سنان از منابع اصلی اوست. بخش مهمی از این کتاب که درباره سلسله‌های آل بویه، بریدیان، حمدانیان و دوره‌ای از سامانیان است دیده‌ها و شنیده‌های نویسنده درباره این سلسله‌ها و از اهمیت خاص برخوردار بوده و یکی از منابعی است که با توجه به همزمانی حضور نویسنده در دستگاه آل بویه و اطلاعات مفید آن درباره عباسیان در این راستا پر فایده است. مجلدات اول، پنجم و ششم در سال‌های 1909، 1913 و 1917م، توسط (کائناتی) به صورت عکسی منتشر شد. پس از وی (آمد روز) همین مجلدات پنجم و ششم را در 1914 و 1915م در قاهره به چاپ رسانید و سپس ذیل ابو شجاع روذراوری بر (تجارب) را نیز همراه با بخش هشتم تاریخ هلال بن محسن صابی برای چاپ آماده و در 7 مجلد به سال 1920-1921م، در آکسفورد به چاپ رسانید. جلد اول و دوم (تجارب الامم) از تاریخ پیشدادیان و کیانیان و سپس دوره اسلامی تا سال 103ق در 1366ش / 1987م، به کوشش ابوالقاسم امامی در تهران منتشر شد و همو ترجمه جلد اول را در سال 1369 به چاپ رساند.

4- الکامل فی التاریخ

اثر عز الدین ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن الاثیر (د 630ق) یکی از مشهورترین و رایج‌ترین تاریخ نامه‌های عمومی که بخش اعظم آن در تاریخ اسلام از آغاز تا سال 628ق، شامل حوادث، اخبار سیاسی، نظامی و گاه فرهنگی شرق و غرب جهان اسلام است. هدف ابن اثیر از تألیف این کتاب، تدوین تاریخی جامع درباره اخبار و احوال بشر خاصه تاریخ اسلام بوده است. روش نوشتاری او در ذکر تاریخ اسلام بر حسب سنوات یا به شیوه سال شماری بوده است. منبع اصلی ابن اثیر تا اواخر قرن سوم هجری، تاریخ طبری بوده، اما روش او را در ذکر روایات مختلف درباره یک واقعه رعایت نکرده؛ بلکه کامل‌ترین روایات را گرفته، یا روایتی را که به نظر او درست‌تر بوده با آنچه خود از منابع دیگر یافته، ذکر کرده است. از ویژگی‌های این کتاب ضبط بعضی از اسامی اشخاص و امکانه است. اهمیت (الکامل) بیشتر به خاطر ذکر وقایعی است که در آثار دیگران دیده نمی‌شود یا کمتر بدان پرداخته‌اند. از آنجا که تحقیق ما درباره وضعیت بغداد پایتخت عباسیان و مناظرات انجام گرفته در طی قرون سوم تا پنجم در این شهر می‌باشد، این کتاب اطلاعات مفیدی پیرامون عباسیان به مرکزیت بغداد به ما می‌دهد. (الکامل) تاکنون چند بار به چاپ رسیده است. چاپ تحقیقی این کتاب توسط کارلوس یوهانس کورنبرگ میان سال‌های 1851 تا 1871م، در 12 جلد با یک جلد

فهارس و مستدرکات منتشر شده است. چاپ سال 1982م بیروت نیز مبتنی بر همان چاپ است. این کتاب توسط ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی به فارسی ترجمه و چاپ شده است.

فصل دوم:

مفاهيم

مقدمه

(مجادله)، (مناظره)، (مراء) و (احتجاج) از جمله لغاتی هستند که گاه در مورد برخورد بین دو یا چند نفر به کار می‌رود. هر یک از این کلمات در فرهنگ نامه‌ها و کتاب‌های منطق معنای خاصی دارد. بنابراین با توجه به موضوع تحقیق، باید معنای دقیق و علمی هر یک از آنها روشن شود.

مجادله

مجادله از باب مفاعله ریشه آن (جدل) بر وزن (قتل) است. جدل - یکی از فنون منطق - کلمه‌ای است که با تمام مشتقاتش 30 بار در قرآن کریم وارد شده است، به طوری که اسم یکی از سوره‌های قرآن (مجادله) است که به معنای استدلال، بحث و گفتگو، مناظره، مراء، «هو» عباره عن مراء يتعلق باظهار المذاهب؛ مجادله نوعی مراء است که در میان مذاهب صورت می‌گیرد» ممارات، استحکام، (جدلت البناء یعنی ساختمان را مستحکم کردم) حجت، دلیل آوردن در برابر دلیل، ملزم گرداندن خصم، زیاد باریک شدن، تندی کردن، شدت (چون دو طرف در مقام مجادله با یکدیگر شدت عمل نشان می‌دهند، تا همدیگر را از رأی خویش باز گردانند، لذا به آن مجادله گفته شد) زمین زدن (گویا دو نفر که با هم مجادله می‌کنند کانه در مقام کشتی گرفتن هستند و می‌خواهند یکدیگر را به زمین بزنند)، خشونت، نزاع، «فَلَا رَفْثَ وَ لَا فُسُوقَ وَ لَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ»؛ در حج، جماع و فسوق و منازعه نیست؛ در نزد شیعه مراد از

1- جرجانی، محمد بن علی، کتاب التعريفات، چاپ چهارم، تهران: ناصر خسرو، [بی تا]، ص 33.

2- بقره (2) / 197.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

رفت، مقاربت و از فسوق دروغ و از جدال قسم خوردن است»^۱، جر و بحث، مشاجره، تافتن نخ‌های نازک یا بافتن رشته‌های لیف جهت تهیه ریسمان، تابیدن و پیچیدن شدید طناب است.^۲ در اصطلاح، تعریف‌های مختلفی از جدل و مجادله ارائه شده است. در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

ارسطو:

«انها طریق یتهیأ لنا بها ان نعمل من مقدمات مشهوره فی کلّ مسأله تقصد»^۳.

«مجادله راهی است که برای ما آماده می‌شود تا از یک سری مقدمات مشهور به مسأله مورد نظر دسترسی پیدا کنیم».

فارابی:

«هی الصناعة التي بها يحصل للانسان القوة على ان يعمل من مقدمات مشهوره قیاسا فی ابطال کلّ وضع»^۴.

«مجادله صنعتی از صناعات است که به وسیله آن برای انسان قوتی حاصل می‌شود تا به وسیله یک سری مقدمات مشهوره و قیاسی، جهت ابطال هر وضعی دسترسی پیدا کند».

محقق طوسی و ابن کمونه:

«الجدل صناعة علمیه یقتدر معها الانسان على اقامة الحجة من المقدمات المسلمه، على أي مطلوب یراد على المحافظة، و أي وضع یتفق على وجه لا یتوجه الیه مناقضه حسب الامکان»^۵.

-
- 1- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، تحقیق هاشم رسولی محلاتی و فضل الله یزدی طباطبایی، بیروت: دارالمعرفة، [بی تا]، ج 2، ص 526.
 - 2- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چاپ دوم، قم: نشر هجرت، 1410ق، ج 6، ص 79؛ ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر و دار صادر، 1414ق، ج 11، صص 103 و 105؛ ابن فارس، احمد بن فارس زکریا، معجم مقایس اللغة، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1404ق، ج 1، ص 433؛ راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات فی غریب الفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت: دار القلم، دمشق: الدار الشامیه، 1412ق، ص 189.
 - 3- فارابی، ابونصر محمد بن طرخان، المنطقیات، تحقیق محمدتقی دانش پزوه، چاپ اول، قم: مکتبه آیه‌الله مرعشی، 1408ق، ج 1، ص 358.
 - 4- همان.
 - 5- حلی، یوسف بن مطهر، الجوهر النضید فی شرح منطق التجرید، قم: بیدار، 1363، ص 232؛ ابن کمونه، الجدید فی الحکمة، بغداد: مطبعه جامعه بغداد، 1403ق، ص 42.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

«جدل صناعتی است علمی که می توان با آن از مقدمات مسلم، بر هر مطلوبی که مورد نظر باشد، یا حفظ هر وضعی که اتفاق افتد، به نحوی که هیچ نقضی متوجه آن نباشد، بر حسب امکان، اقامه حجت کرد».

صدر المتألهین:

«المجادله الغرض منها اصلاح المدینه و مصلحه الناس فی هدايتهم الى الحق و ارشادهم و صيانتهم عن الباطل فی العقائد»^۱.

«غرض از مجادله اصلاح شهر و آن چیزی که به مصلحت مردم باشد جهت ارشاد و هدایت آنها به سوی حق و همچنین حفظ کردن آنها از باطل در امور عقایدی».

مظفر:

جدل صناعتی است علمی که به وسیله‌ی آن قادر شوند بر اقامه حجت از مقدمات مسلم بر هر مطلوبی که بخواهند و محافظت هر وضعی که اتفاق افتد بر وجهی که بر حسب امکان نقض بدان متوجه نشد.

مجادله عبارت است از: گفتگوی رو در رو میان دو طرف برای اثبات موضوع معین و به جهت اثبات حق و چیرگی بر خصم با استفاده از مقدمات مورد قبول طرف مقابل با شیوه خاصی که در کتب منطق و کتب مخصوص آداب مناظره آمده است.

مناظره

مناظره در لغت

مناظره یک واژه ی عربی از ماده «نظر ینظر منظره» به معنی دیدن با چشم است،^۲ که سپس این کلمه از لحاظ معنا توسعه یافته و به مفهوم تدبّر و تفکر در یک امر نیز به کار رفته

1- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، چاپ چهارم، بیروت: داراحیاء التراث العربی، [بی تا]، ج 5، ص 33.

2- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، ج 8، ص 154؛ صاحب عباد، اسماعیل بن عباد، المحيط فی اللغة، بیروت: عالم الکتب، 1414ق، ج 10، ص 21؛ ابن منظور، لسان العرب، ج 5، ص 216؛ زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر، 1414ق، ج 7، ص 538.

است^۱ و اینکه مناظره می‌گویند به خاطر این است که طرفین گفتگو چشم در چشم هستند. این واژه در ادب فارسی به معنای با هم بحث کردن، سؤال و جواب، مجادله، نزاع و بحث یا یکدیگر، باهم نظر کردن (یعنی فکر کردن در حقیقت و ماهیت چیزی) است.^۲

مناظره در اصطلاح

تعریف‌های فراوانی بر این فن (منظور از فن، شیوه‌ها، روش‌ها و ابزاری است که ما را در رسیدن به نتیجه مطلوب راهنمایی می‌کند. از آنجا که هر کاری فن خاص خود را دارد؛ مناظره و احتجاج نیز از این امر مستثنی نیست و فنون خاصی دارد که رعایت این فنون در پیشبرد مقاصد علمی و عقیدتی مؤثر است) از سوی فلاسفه، متکلمان و اهل لغت ارائه شده است که در ذیل به برخی از آنها می‌پردازیم:

الف - فلاسفه و متکلمان

1- ابن سینا

مناظره از (نظر) گرفته شده است، پس هدف از آن، بحث درباره دو رأی متقابل متکفل است، یعنی هر یک از دو مخاطب، متکفل یکی از آن دو رأی گردد، تا برای هر دو، فرد محق آشکار شود و دومی او را در راه صواب یاری کند، پس هدف این دو نیز چیزی جز حصول علم نباشد:

«المناظره فهی مشتقه من النظر و الاعتبار؛ فالغرض فیها المباحثه عن الرأیین المتقابلین المتکفلین؛ أعنی: یتکفل کل واحد منهما واحد من المتخاطبین لیبین لکلیهما المحق منهما، فیساعده الثانی علیه. فهذان ایضا غرضهما لیس الا حصول العلم، لا ینتفعان بالذات الا بما یوقع العلم ویفیده».^۳

از سخن ابن سینا بر می‌آید، هدف از مناظره، مشاجره یا مجادله یا تحقیر و فریب دادن طرف گفتگو نیست؛ زیرا در مناظره، دو نفر که به دو عقیده‌ی متقابل معتقدند، با یکدیگر گفتگو می‌کنند بی آنکه قصد فریفتن همدیگر را داشته باشند، بلکه غرض اصلی آنها کشف

1- ابن فارس، احمد بن فارس زکریا، معجم مقاییس اللغة، ج 5؛ معلوف، لوییس، المنجد فی اللغة، بیروت: دارالمشرق، 2007م، ص 817. (نظر).

2- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، چاپ دوم (دوره جدید)، تهران: دانشگاه تهران، 1377، ج 14، ص 21563.

3- ابن سینا، حسین بن عبدالله، منطق الشفاء، تحقیق جمعی از محققان، قم: مکتبه آیه‌الله مرعشی، 1405ق، ج 3، ص 15 و

حقیقت است و همین که حق بودن یکی از دو طرف نقیض معلوم شد، طرف مخالف آن را می پذیرد. محقق طوسی در توضیح آن یادآور می شود: مناظره و مباحثه را نباید با معانده و مغالطه اشتباه کرد و یکی گرفت؛ زیرا غرض معاند اظهار نقصان مخاطب و تفهیم او بود و غرض مغالطه تمویه و تلبیس بر او است.^۱

2- محقق طوسی

مناظره میان دو صاحب رأی متقابل بود که هر یک متکفل بیان رأی خود باشند، به شرط آنکه هر دو، بعد از وضوح، مساعدت حق کنند؛ و مباحثه، استکشاف غامضی بود به طریق تعاون.^۲

3- فخر رازی

«المناظره من النظر و هو مذاکره الاستدلال فی وجه الدلالة أو الامارة المؤدیة الى العلم أو الظن».^۳

«ریشه مناظره از کلمه «نظر» گرفته شده که به معنای انجام استدلال بر وجه دلالت و امارتی که به علم و ظن بینجامد».

4- جرجانی

مناظره عبارت است از گفتگو و اظهار نظر آگاهانه دو نفر نسبت به مسائل و موضوعاتی جهت دست یافتن به حق و صواب «هی النظر بالبصيرة من الجانبین فی النسبیه بین الشیئین اظهار للصواب».^۴

5- مظفر

گفتاری است بر اساس قواعد و قوانین مشهور، مسلّم و مورد قبول طرف مقابل و با شیوه‌های علمی که با اقامه برهان و دلیل، توان نقض آنها از طرف مقابل سلب می گردد.^۵

1- نصیرالدین طوسی، محمد بن حسن، اساس الاقتباس، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران، 1355، ص 448.

2- همان.

3- سمیع دغیم، موسوعة مصطلحات فخر الدین رازی، چاپ اول، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، 2001م، ص 782.

4- جرجانی، محمد بن علی، التعریفات، ص 102.

5- مظفر، محمدرضا، المنطق، بیروت: دار التعاریف، 1400ق، ج 2، صص 383 و 386. تعریف فوق برگرفته از دو تعریف مرحوم مظفر است.

ب - اهل لغت و ادب

- 1- مناظره آن است که با برادر و دوست خود در موضوعی به گفتگو نشست تا ببیند به چه نتیجه‌ای می‌رسند.^۱
 - 2- مکالمه و گفت و گویی دو طرفه است (دیالوگ = dialigue) که هر یک با استدلال و ارائه براهین سعی می‌کند برتری و فضیلت خویش را بر دیگری به اثبات برساند.^۲
 - 3- مناظره نیز مانند مفاخره، در اساس، حماسه است؛ زیرا در آن، بین دو چیز بر سر برتری و فضیلت خود بر دیگری، نزاع و اختلاف لفظی در می‌گیرد و هر یک با استدلالاتی خود را بر دیگری ترجیح می‌دهد و سرانجام یکی مغلوب یا مجاب می‌شود.^۳
 - 4- مناظره علمی است که به وسیله آن، آداب طرق اثبات مطلوب و نفی دلیل خصم استفاده می‌شود، یا علمی که قوانین مباحثه در آن مندرج است. «هی علم يعرف به کیفیه آداب اثبات المطلوب و نفیه او نفی دلیله مع الخصم».^۴
 - 5- مناظره عبارت است از گفتگو و نکته‌بین طرفین رو در رو، و به میان آوردن هر آنچه به آن معتقد است «المناظره المباحثه و المباره فی النظر و استحضار کل ما یراه ببصیرته».^۵
- تعریف جامع:** مناظره عبارت است از گفتگو و تبادل نظر درباره مسائل مختلف فلسفی، کلامی، علمی، دینی، اجتماعی، سیاسی و... به صورت معین (طرفین مناظره باید در ابتدا چارچوب بحث و محل نزاع را مشخص و بحث را در چارچوب معین هدایت کنند، تا آسان‌تر به نتیجه برسند) بر اساس قواعد و قوانین مشهور و مسلم و مورد قبول طرف مقابل، برای اثبات مطلوب به طوری که با اقامه دلیل توان نقض آنها از طرف مقابل سلب می‌گردد.

تفاوت میان مناظره و مجادله

- 1- ابن سینا در این باره می‌گوید: اسم المناظره مشتق من النظر، و النظر لا یدل علی غلبه او معانده بوجه. و اما الجدل فانه یدل علی تسلط بقوه الخطاب فی الالزام مع فضل قوه و حيله. اسم مناظره از کلمه «نظر» مشتق شده و نظر و مناظره بر هیچ وجهی از وجوه دلالت بر غلبه و

1- «المناظره ان تناظر اخاک فی امر اذا انظرتما فیہ معا کیف تأتیا» ابن منظور، لسان العرب، ج 14، ص 193.

2- رزمجو، حسین، انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، 1370، ص 133.

3- شمیسا، سیروس، انواع ادبی، چاپ اول، تهران: انتشارات باغ آینه، 1370، ص 261.

4- تهنوی، محمد، کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، چاپ اول، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، 1996م، ج 2، ص 1652.

5- ابو القاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب الفاظ القرآن، ص 814 (نظر).

پیروزی یا دشمنی نمی کند ولی جدل دلالت بر نوعی تسلط به واسطه قدرت سخنوری همراه با نوعی قدرت و حيله می کند.¹

2- در مناظره، طرفین همواره دارای دو عقیده و دو نظام فکری اند که دو طرف گفتگو، به دنبال کشف حقیقت اند. اما در جدل طرفین جدل کننده هر کدام به دنبال تعجیز و الزام غیر و ابطال عقیده طرف مقابل اند، اعم از اینکه مطلب حق و یا باطل باشد و خود هیچ عقیده راسخ و استوار ندارند که بتوانند به طور اثباتی از آن دفاع کنند. میان مناظره و مجادله عموم و خصوص مطلق است، یعنی هر مناظره ای مجادله است اما هر مجادله ای نمی تواند مناظره باشد. در واقع یکی از راهها و شیوه های مناظره، جدل است.

مرء

«مرء» در لغت به معانی مختلفی چون: گفتگو کردن، پیکار نمودن و خصومت، خرده گرفتن، جدال، نشان دادن و وانمود کردن چیزی بر خلاف عقیده خود، خودنمایی، مجادله کردن، منازعه کردن، شک کردن، اعتراضی بر سبیل شک و ریب، لجاجت و طعنه زدن در سخن به کسی به قصد تضييق سخن او یا تحقیر گوینده، آمده است. کلمه (مریه) به معنای تردد در چیزی است، امتراء، ممارات و تماری به معنای محاجه در آن امری است که مورد تردد باشد. اصل کلمه (مریه) از اصطلاح (مریت الناقه) گرفته شده که معنایش: به پستان ماده شتر جهت دوشیدن شیر دست کشیدم (گویی در مناظره و ممارات هر یک آنچه را پیش رقبیش است بیرون می کشد آن گونه که شیر دوش، شیر را از پستان بیرون می کشد، است.²

(مرء) در قرآن با تمام مشتقاتش (20) بار به کار رفته است و در روایات اسلامی زیاد روی آن بحث شده، واژه ی (مرء) در قرآن فقط یک بار وارد شده است: «فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا؟ وَتَوَدُّرِبَارَهُ أَنَّهُمْ جَزْ بِه ظَاهِر، مجادله مکن».

جرجانی:

1- حسین بن عبدالله ابن سینا، منطق الشفاء، ج 3، ص 15.

2- ابن منظور، لسان العرب، ج 15، ص 278؛ ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، 1367، ج 4، ص 322؛ زمخشری، محمود بن عمر، الفائق فی غریب الحدیث، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، 1417ق، ج 3، صص 234-235.

3- کھف (18) / 22.

مراء در اصطلاح عبارت است از اعتراض کردن بر سخن غیر، و اظهار نقص و خلل آن در لفظ یا در معنی، به قصد اهانت رسانیدن به آن شخص است. «المراء طعن فی کلام الغیر لاطهار خلل فیه من غیر ان یرتبط به غرض سود تحقیر الغیر»^۱.
ابن منظور:

«مراء» جدلی است که در آن شخص سعی می کند در سخنان طرف مقابل کلمات خصومت آمیز پیدا کرده و ضد او به کار گیرد، این مناظره برای روشن شدن مطلبی نیست بلکه برای زمین زدن طرف مقابل است. «اصلہ فی اللغه الجدل و ان یرتبط به من مناظره کلاما و معانی الخصومه»^۲.

به عبارت جامع تر: «مراء» با انگیزه‌ی برتری جویی و خودنمایی علمی پدید می‌آید، به این معنا که فرد در گفتگو با دیگری، بدون انگیزه‌ی دینی و فایده‌ی اخروی به ایراد و اعتراض بر سخنان طرف مقابل می‌پردازد تا هوش و دقت و زیرکی خویش را نشان دهد؛ خواه در مسائل علمی باشد و خواه در غیر آن، اعتراض به حق باشد یا به باطل و همیشه دوست دارد هر آنچه که او می‌خواهد و می‌گوید، صحیح باشد. از این رو (مراء) در شمار اعمال زشتی است که از صفات ناپسند درونی سرچشمه می‌گیرد.

احتجاج

اغلب نویسندگان، لفظ (احتجاج) را که فراگیرتر از لغات دیگر است به کار می‌برند؛ زیرا شخص احتجاج کننده، تنها در صدد ارائه دلیل است و از دلیل متابعت می‌کند. به تعبیر دیگر، هر کسی در گفتگو با دیگران، به هر شیوه‌ای که باشد، ناچار است دلیل بیاورد؛ چه آن دلیل صحیح باشد و چه باطل. به این خاطر دهخدا در تعریف واژه‌ی (احتجاج) می‌نویسد: احتجاج به معنی حجت، دلیل آوردن و استدلال است.^۳

از ظاهر لفظ احتجاج بدیهی است که انسان برای بحث کردن با دیگران در زمینه‌ی درستی مدعای خود یا نادرستی و رد گفتار شخص مخالف، نیاز به آوردن برهان دارد. به این دلیل نگارندگان کتب احتجاج نیز در صدد آن هستند که مناظرات دو طرف بحث را که در پی

1- جرجانی، محمد بن علی، کتاب التعریفات، ص 100.

2- ابن منظور، لسان العرب، ج 15، ص 278.

3- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج 1، ص 1070.

دفاع از خود با آوردن برهان و دلیل هستند، ضبط و مدون کنند. مقصود آنها از این کار، جداکردن مناظره از احتجاج نیست. از این رو لفظ احتجاج ناظر به مناظرات و جدلهای شکل گرفته است و تعبیر مخصوص و مستقلى در فن مناظره نیست.

شیعه

معنای لغوی شیعه: شیعه در لغت از ماده (شیع) به مفهوم مشایعت، پیروزی، شجاعت، دسته و گروه است. ابن منظور در لسان العرب می نویسد: به هر گروهی که بر یک امر اتفاق نظر داشته باشند، شیعه گفته می شود. هر قومی که امر واحدی داشته، عده‌ای از آنها عده دیگر را تبعیت کنند، شیعه هستند.^۱ همچنین شیعه، به تابعان، اعوان و انصار اطلاق می شود،^۲ به طوری که غالباً به کسانی که علی (ع) و اهل بیت (ع) را ولی خود قرار می دهند شیعه گفته می شود.^۳

معنای اصطلاحی شیعه: واژه‌ی اصطلاحی (شیعه) به صورت عام و خاص استعمال می شود. به طور عام، اصطلاح شیعه به یاران و دوستداران امام علی (ع) و اولاد وی اطلاق می شود. ابن خلدون در این مورد می نویسد: باید دانست که شیعه در لغت به معنی یاران و پیروان است؛ و در عرف فقیهان و متکلمان خلف و سلف، به پیروان و اتباع علی (ع) و پسران او اطلاق می شود.^۴ با توجه به این تعریف مذهب شیعه شامل فرقه‌های (اثنا عشریه)، (زیدیه) و (اسماعیلیه) می شود.^۵ هر یک از این گروه‌ها در خصوص امامت و مباحث کلامی و فقهی آن، نظراتی دارند که باعث تمایز آنها از یکدیگر می شود. هر یک از فرقه‌های ذکر شده، خود را شیعه می داند و دیگران نیز آنان را شیعه می خوانند،^۶ به نحوی که این واژه فقط برای فرقه‌ای خاص به کار نمی رفته است. بنابراین در این پژوهش با توجه به محدوده‌ی تحقیق، تنها به شیعیان اثنا عشری یا امامیه پرداخته می شود.

1- ابن منظور، لسان العرب، ج 8، صص 188-189، کلمه شیع.

2- طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، تحقیق سید احمد حسینی اشکوری، تهران: مرتضوی، 1375، ج 4، ص 356.

3- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحیط، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1415ق، ج 3، صص 61-62.

4- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، چاپ هشتم، تهران: علمی فرهنگی، 1375، ج 1، ص 353.

5- ابی خلف اشعری قمی، سعد بن عبدالله، المقالات و الفرق، تصحیح محمدجواد مشکور، ترجمه یوسف فضایی، تهران:

عطایی، 1963م، صص 80 و 143-144.

6- حسنی رازی، مرتضی بن داعی، تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام، تصحیح عباس اقبال، تهران: اساطیر، 1364، ص 167.

اصطلاح شیعه به گونه خاص، بر پیروان مذهب تشیع - در مقابل مذهب تسنن - استعمال می‌گردد، لذا شیعیان کسانی هستند که به امامت منصوص و بلافصل امام علی(ع) و فرزندان او پس از رسول خدا(ص) باور و عقیده دارند؛ همان گونه که ابوالحسن اشعری ذیل واژه‌ی شیعه در تعریف اصطلاحی آن می‌نویسد: به کسانی که اجماع کردند بر اینکه پیامبر با نص الهی علی(ع) را به عنوان جانشین خود معرفی کرده، شیعه می‌گویند.¹

همچنین شهرستانی در کتاب خود (الملل و النحل) در تعریف شیعه می‌نویسد: شیعه کسانی هستند که تنها از علی(ع) پیروی کرده و معتقد به امامت و خلافت او از طریق نص جلی یا خفی و وصیت پیامبر هستند و امامت را منحصر در خاندان او می‌دانند و اعتقاد دارند: امامت از اولاد ایشان خارج نمی‌شود مگر با ظلم.²

علامه طباطبایی نیز در تعریف شیعه می‌نویسد: شیعه به کسانی گفته می‌شود که جانشینی پیغمبر اکرم(ص) را حق اختصاصی خانواده‌ی رسالت می‌دانند و در معارف اسلام، پیرو مکتب اهل بیت(ع) می‌باشند.³

مفهوم اهل سنت (سنی)

لغت دانان معانی گوناگونی برای سنت بر شمرده‌اند، که برخی از آنها عبارت است از:

- 1- دوام و استمرار: طبق این معنا، سنت یعنی ادامه دادن، این معنا از گفتار اعراب گرفته شده است که می‌گویند: سنت الماء اذا والیت فی صبّه، عرب به ریزش پیاپی آب سنت می‌گوید.
- 2- راه و روش پسندیده: طبق این معنا، هر جا واژه سنت مطلق و یا با قید حسنه به کار رود، به معنای شیوه و روش نیکو است و برای این که شیوه نادرست و ناپسند را افاده کند، باید مقید به قید سیئه شود.⁴
- 3- راه و روش⁵: بنابراین معنا، به روشی که مردم از آن پیروی کنند و برای آنان به صورت عادت در آمده باشد (چه نیکو و چه ناپسند) سنت گفته می‌شود. در قرآن و روایات این دو معنا آمده است و به رویه خوب و حسنه، سنت گفته می‌شود، مانند: «وَيَهْدِيكُمْ سُنَنَ

1- ابی الحسن علی بن اسماعیل الاشعری، مقالات الاسلامیین، تصحیح هلموت ریتز، بیروت: دارالنشر، 1400ق، ص 16.

2- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، تحقیق امیرعلی مهنا و علی حسن فاعور، چاپ چهارم، بیروت: دارالمعرفه، 1415ق، ج 1، ص 169.

3- طباطبایی، سید محمد حسین، شیعه در اسلام، چاپ سیزدهم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، 1378، ص 23.

4- محمد بن علی جرجانی، کتاب التعریفات، ص 53.

5- قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، چاپ ششم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1371، ج 3، ص 342.

الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ»^۱ و به سنت‌های صحیح پیشینیان رهبری کند و هم به طریقه و روش سیئه و اشتباه اطلاق شده است، مانند: «لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ»^۲، آنها به آن ایمان نمی‌آورند، روش اقوام پیشین نیز چنین بود.

از امام باقر(ع) روایت شده است که فرمودند: هر کس سنت حسنه‌ای را پایه گذاری کند تمام کسانی که این سنت را به جا می‌آورند، این شخص در ثواب آنها شریک است، بدون اینکه از گناه آنها چیزی کم شود و اگر کسی سنت سیئه‌ای را پایه گذاری کند، وی در تمام گناهان او شریک است، بدون اینکه از گناه آنها چیزی کم شود.^۳ گاهی نیز این سنت به خدا نسبت داده می‌شود مانند: «سُنَّتَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ»^۴، این سنت خداوند است که همواره میان بندگان اجرا شده و آنجا کافران زیانکار شدند.

سنت در اصطلاح

سنت در اصطلاح به معانی مختلفی آمده است که عبارتند از:

1- سنت در نزد محدثین قرون نخستین اهل سنت به مفهوم آثار پیامبر(ص)، صحابه و تابعین بود که به آنان اصحاب اثر می‌گفتند و از زمان شافعی تاکنون سنت به قول و فعل و تقریر پیامبر(ص) اطلاق می‌شود.^۵ اما در بین شیعه به قول و فعل و تقریر معصوم(ع) اطلاق می‌شود.^۶

2- در فقه به معنای استحباب به کار می‌رود یعنی الزام و طلب غیر اکید مولا.^۷

3- معنای دیگر سنت در مقابل بدعت است و منظور از این سنت، عملی است که مطابق عمل صاحب شریعت باشد.

4- گاه سنت در کتب اصحاب حدیث به معنای عمل صحابه هم آمده است.

5- سنت به معنای حقایق همه جایی و همیشگی یا حکمت جاودان هم آمده است که

این معنا البته هیچ ربطی به اهل سنت بلکه اسلام ندارد.^۱

1- نساء (4) / 26.

2- حجر (15) / 13.

3- محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت(ع)، 1408ق، ج 12، ص 229.

4- غافر (40) / 85.

5- دائرة المعارف بزرگ اسلام مدخل اصحاب اهل حدیث.

6- مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، چاپ پنجم، قم: بوستان کتاب، 1387، ج 2، ص 417.

7- زهیر مالکی، محمد ابو النور، اصول الفقه، قاهره: مکتبة الازهریة للتراث، 1412ق، ج 1، ص 50.

ظهور اصطلاحی سنت

بازشناسی مفهوم سنت از نظر لغت و اصطلاح بیان شد. در نتیجه می توان گفت که لفظ اهل سنت از ابتدا بر گروه عامه مسلمانان اطلاق نمی شده، بلکه از زمان احمد بن حنبل این لفظ کم کم بر اهل سنت شایع و بعد هم به صورت مطلق بر این گروه گذارده شد. چنان که احمد بن حنبل پیوسته مطرح می کرد، السنه عندنا آثار رسول الله و اصول السنه التمسک بما کان علیه اصحاب رسول الله.^۲ سنت نزد ما آثار رسول خدا(ص) است و اصول سنت تمسک به چیزهایی است که اصحاب پیامبر(ص) بدانها معتقد بودند. پیروان احمد بن حنبل کم کم لفظ اهل سنت را برای خود استعمال کردند و غلبه استعمال این لفظ بر دیگر الفاظ باعث کنار رفتن الفاظ دیگر برای اهل سنت شد.

تعاریف اهل سنت

از مجموع تعاریف متعدد و مختلفی که از اهل سنت شده است امروزه ما اهل سنت را می توانیم از دو منظر بیرونی و درونی که همان تعاریف شیعی از اهل سنت و تعاریف سنی از اهل سنت است، تعریف نماییم. تعریف بیرونی که از اهل سنت می توان مطرح کرد عبارت است از: کسانی که شیخین را بر امیرالمؤمنین علی(ع) در خلافت افضل می دانند و تعریف درونی که می توان ارائه داد این است که اهل سنت کسانی هستند که اصول اعتقادی خاص اهل سنت را پذیرا باشند.

1- فرمانیان، مهدی، فرق تسنن، چاپ اول، قم: نشر ادیان، 1386، ص 18.

2- ابن حنبل، احمد بن محمد، اصول السنه، ریاض: دار المنار، 1411ق، ص 14.